

עדינה בר-אל

גלגולו של סיפור עממי: "אצבעוני" יהודי

תאריכים: סיפור-עם, אתנופואטיקה, פולקלור, מעשייה, אגדה, אויקוטיפ, אויקוטיפ יהודי, ביאליק, אצבעוני, י"ל כהן. אנדרסן, איציק קיפניס.

תקציר

במאמר נערכת השוואה בין המעשייה הבינלאומית של "אצבעוני" (או "אגודלי"), לבין נוסח של הסיפור ביידיש, ששמו "בעבעלע". נוסח זה של הסיפור מובא במאמר בשלמותו בתרגום לעברית. מתוך ההשוואה הסתבר, ששינוי הז'אנר ממעשייה לאויקוטיפ יהודי גרם לשינויים, הן בעלילה והן במסרים, לצורך התאמה לקהל שומעים יהודי.

מוטיב "אצבעוני" מצוי גם בשני שירים של ביאליק, שהם לכאורה שירי ילדים ולמעשה יש בהם אלמנטים למבוגרים.

בנספח: פרטים על סיפור של אנדרסן "אצבעונית", שתורגם ליידיש בעיתון ילדים בוילנה 1915; וסיפור ביידיש של איציק קיפניס על תרגולו בגודל גרגר של פרג.

נהוג לאפיין את סיפור העם בשלושה מאפיינים עיקריים: (1) סיפור שראשיתו בעל-פה; (2) הוא עבר מדור לדור ומחברה לחברה; (3) יש לו מספר גרסאות. חוקרים מרחיבים הגדרה זו וטוענים, שסיפור עממי הוא גם זה שעבר בכתב, ולא רק בעל-פה. סיפורי עם נמצאים בכל החברות, בכל חלקי תבל. בישראל, שהיא ארץ קולטת עלייה, נאספו סיפורים מעדות שונות.¹

במחקרים על הסיפור העממי נמצאו מאפיינים משותפים, הן צורניים והן תוכניים, שחוזרים בסיפורים, למרות הבדלי זמן ומקום. חוקר דני בשם אולריק (Oltrik), ניסח אותם כ"חוקים" ב-1908.²

סיפורי העם שוזרים בתוכם מציאות ודמיון, טוב ורוע, עושר ועוני, תום ואכזריות. מדי פעם מתעוררים חילוקי דעות בשאלה: האם יש להביא אותם, בעיקר את המעשיות, בפני ילדים? השוללים טוענים, שהסיפורים מעוותים את

מעוף ומעשה מס' 5, תשנ"ט – 1999

המציאות, מעוררים בילדים פחדים וחששות, ועלולים לפגוע בשיפוט המוסרי של השומע הצעיר.³ ואילו המצדדים מוצאים שסיפורים אלה תורמים להתפתחותו הנפשית של הילד, כפי שטען פסיכולוג הילדים ברונו בטלהיים בספרו (תשמ"ז). בסופו של דבר ניצחו הסיפורים. מי לא מכיר את "שלגיה", "סינדרלה", "היפהפיה הנרדמת", "ג'ק ואפון הפלא"? אלה מהנים קטנים כגדולים.⁴

בטלהיים, הנזכר לעיל, הוא אחד מבעלי הגישה הפסיכואנליטית, המוצאת בסיפורים אלה סמלים למתרחש בתת-המודע של האדם, למאוויו ורצונותיו. לדעתו, משקפים הסיפורים תהליכי התבגרות גופנית ונפשית, ותופעות משפחתיות וחברתיות, ועל-ידי כך הם תורמים להתפתחות הנפשית של השומע. בעקבות פרשנויות בגישה זו, עוסקים בביבליותרפיה באמצעות סיפורי העם.⁵

גישות פרשנות אחרות של סיפורי העם משתמשות בכלים של חקר הפולקלור, המקשרות בין הסיפורים לרקע שבו נוצרו ו/או סופרו.⁶ הדבר מתאפשר מכיוון שלסיפורים העממיים יש, כאמור לעיל, גרסאות שונות. ההנחה היא, שכל מספר "מתאים" למעשה את סיפורו לקהלו מבחינת סממני מקום וזמן, ומבחינת ערכים חברתיים. לפיכך, השוואה בין הגרסאות יכולה לתת מידע על גלגוליו של סיפור ועל החברות שבהן הוא סופר. מחקר הסיפור העממי נקרא "אתנופואטיקה" ויש בו אסכולות שונות.⁷ אחת מהן נקראת האסכולה ההיסטורית-גיאוגרפית (או ההשוואתית, או הפינית).

לצורך ההשוואה בין הגרסאות של סיפורי העם, נוצרו שיטות מיון שונות. האחת היא לפי "טיפוסי סיפורים". לשם כך היה צורך למצוא את התבנית הבסיסית של הסיפור, כלומר: שחזור נאמן, ככל הניתן, למקור הראשוני, ובדיקת השינויים. שני חוקרים: ארנה (Aarne) ותומפסון (Thompson) ניסו "לזקק" את הסיפורים, להפריד בין אלמנטים עם מאפיינים של חברה, וכך להגיע לעלילה המקורית. הם הוציאו לאור מפתח של טיפוסי הסיפורים (1961). תומפסון המשיך במפעל המיון ויצר מפתח בן שישה כרכים מסוג אחר – מפתח של מוטיבים (1955-1958).⁸

ניתן להגדיר ז'אנרים שונים בסיפור העם. האחד – "מעשייה" (Falktale), השני – "אגדה" (Legend), השלישי – "אויקוטיפ" (Oikotype). מעשייה היא סיפור עם שאינו מעוגן במקום ובזמן. באגדה יש אלמנטים של חברה מסוימת, ניתנת לזיהוי, ולעיתים הגיבור הוא מן ההיסטוריה שלה או מהמסורת.⁹ ואילו

אויקוטיפ הוא שילוב בין השניים – סוג של מעשייה אשר קיבלה עיצוב מקומי. מיוחד לתרבות מסוימת.¹⁰

להלן יודגם גלגולו של סיפור עם אחד בשני נוסחים: המעשייה הידועה בשם "אצבעוני", על פעוט שהגיע אל זוג חשוך ילדים. לסיפור זה יש נוסחים כתובים רבים. ניקח לדוגמה גרסה בעברית, שעובדה לגיל הרך¹¹ ונוסחה שהגיעה אלינו ביידיש.

להלן תוכן המעשייה בעברית בקצרה:

איכר ואיכרה היו חשוכי ילדים. האיכרה התפללה לבן קטן, אפילו קטן מאצבע. תפילתה התקבלה. נולד להם ילד שגודלו כאצבע, והוא נקרא "אצבעוני". אצבעוני, למרות מידותיו, עזר להוריו. לדוגמה: כאשר אביו עבד ביער בכריתת עצים, הביא אליו אצבעוני את הסוס והעגלה בכוחות עצמו. הוא הוביל את הסוס, כאשר הוא יושב בתוך אזנו ולוחש לו לאן ללכת. יום אחד ראוהו שני אנשים וביקשו לקנותו, כדי להציגו לראווה ולהרוויח כסף. אצבעוני שיכנע את אביו למוכרו לאנשים אלה בכסף רב. והוא הצליח, כמובן, להימלט מהם ולהתחבא בתוך מחילה של עכברים בשדה. בלילה, בהסתתרו בתוך קונכייה של שבלול, שמע מפי שני אנשים שהזדמנו למקום, על תוכניתם לגנוב כסף וזהב מביתו של הכומר.¹² הוא הציע להם את עזרתו בחדירה אל הבית ובהוצאת החפצים. הגנבים שמחו ולקחוהו עימם. הם הכניסוהו לחדר מבעד לסורגי החלון. אולם אצבעוני סיכל את מזימתם בדברו אל הגנבים בקול רם, שהעיר את המשרתת. השניים נמלטו ואצבעוני ישן בלילה באסם בין גבעולי השחת. בבוקר לקחה המשרתת מספוא עבור הבהמות, וכך מצא עצמו אצבעוני בתוך מעיה של פרה. כאשר חלבה המשרתת את הפרה, הוא קרא לעזרה. המשרתת נבהלה והזעיקה את אדונה הכומר. כאשר שמע הכומר קול של אדם בוקע מן הפרה, הוא היה בטוח שרוח רעה נכנסה בפרה וציווה לשחוט אותה. את קיבתה, ובתוכה אצבעוני, השליכו לאשפה. עבר שם זאב ובלע את קיבת הפרה. אצבעוני דיבר אל הזאב מתוך בטנו, ופיתה אותו להיכנס לבית הוריו, כדי להשיג סעודה דשנה. כאשר נכנס הזאב הביתה, העיר אצבעוני את הוריו בצעקות. הם התעוררו, והאיכר הרג את הזאב הפולש. אז הודיע אצבעוני להוריו שהוא בתוך בטנו של הזאב, הם הוציאוהו משם ושמחו בו מאוד. וכך הוא נשאר בבית הוריו, והם חיו באושר כל ימי חייהם.

זהו תכנון של הנוסח העברי. ומכיוון שיש בו אלמנטים משותפים לגרסאות אחרות, נקרא לו להלן הנוסח הבינלאומי. להלן (בתרגום חופשי שלי מידיש) הנוסח היהודי. המקור הוא מתוך אוסף סיפורים של י"ל כהן "יידישע פאָלקסמעשיות"¹³. שם הסיפור הוא "בעבעלע", כלומר: גרגר שעועית.

בעבעלע

היה היו פעם בעל ואישה ללא ילדים. הם היו נוהגים ללכת לבית-הקברות ולבקש מאלוהים שיעניק להם ילד במתנה. פעם אחת, בעוד הם עומדים כך בבית-הקברות ומבקשים, עף מלאך, ירד משמים ואמר להם: "אלוהים קיבל את בקשתכם, אך מה אתם מעדיפים: לקבל בן אשר יהיה בגודל של גרגר שעועית, או לקבל בת, שכאשר תגיע לגיל שלוש-עשרה תשתמד [תתנצר]?"¹⁴ ענו השניים: "מוטב בן, ולו בגודל של גרגר שעועית."¹⁵ שנה חלפה ונולד להם בן בגודל גרגר שעועית, על כן קראו לו כולם "בעבעלע". פעם אחת בישלה האם ארוחה בסיר חרס, ונתנה זאת לבעבעלע כדי שיביא לאביו בשוק. שמח בעבעלע, שם את הסיר הגדול על ראשו ומיהר כדי להביאו לאביו. הוא רץ ורץ ורץ¹⁶ ופגש בדרך קבצן זקן. אמר לו הקבצן: "כבר שלושה ימים לא הגיע אוכל אל פי". ריחם עליו בעבעלע ונתן לו את הארוחה של אביו. הודה לו הקבצן במלוא החופן ברכות: "בריאות לעצמותיך, ברכה והצלחה על ראשך, איזה ילד טוב אתה!" אחרי שהקבצן אכל לשובעה, חבש בעבעלע את הסיר הריק על ראשו והמשיך במרוצתו. הוא רץ ורץ ורץ, ופגש בדרכו בחבר גנבים. שאלו אותו הגנבים: "לאן אתה רץ?" ענה להם: "אני רץ להגיד לאבא, שמסרתי את הארוחה שלו לקבצן זקן". אמרו הגנבים: "באמת? כל-כך טוב אתה? על כך, נקבל אותך לחבורה שלנו, ואתה תלך לגנוב איתנו". רצה בעבעלע לומר להם שאסור לגנוב, אולם הוא פחד שמא יהרגו אותו. לכן העדיף לומר: "טוב, אלך אתכם".

הם הלכו והלכו והלכו, עד שעברו ליד רפת נעולה. וברגע של חוסר תשומת לב מצד הגנבים, קפץ בעבעלע אל חור המנעול, ואיננו. הגנבים חיפשו אותו וחיפשו, אבל לא יכלו למצוא אותו והסתלקו. בינתיים נשאר בעבעלע ברפת והתחבא בגיגית, שבה היו סלקים חתוכים. אחת הפרות בלעה אותו יחד עם הסלק. כאשר ראה בעבעלע שחשוך בתוך בטנה של הפרה, וכי לצאת אינו יכול,

הוא התרגז מאוד והחל לקלל את הפרה: "חולירע עלייך ומחלת הנפילה". למחרת בבוקר הגיעה השפחה לרפת כדי לחלוב את הפרה. כאשר החלה לחלוב, שמעה מישהו צועק: "חולירע עלייך ומחלת הנפילה". נבהלה השפחה מאוד וכמעט יצאה נשמתה מרוב בהלה. היא רצה אל בעלת הבית וקראה: "בעלת הבית, הפרה מקללת!" אמרה לה בעלת הבית: "לא, טיפשונית, זה לא יכול להיות, אני מעולם לא שמעתי פרה מקללת". אמרה השפחה: "בעלת הבית, אני פוחדת". ענתה לה בעלת הבית: "אם את פוחדת, אמרי 'קריאת שמע' ", והיא הלכה לרפת כדי לחלוב בעצמה את הפרה. כאשר התחילה לחלוב, שמעה בעלת הבית מישהו צועק: "חולירע עלייך ומחלת הנפילה". נבהלה גם היא, וכמעט יצאה נשמתה. היא רצה אל הרב וסיפרה לו את כל הסיפור. ציווה הרב לשחוט את הפרה ולזרוק את המעיים שלה אל הרחוב.

למחרת בבוקר בא השוחט ושחט את הפרה. ברגע שהחל לחתוך את הבטן, כדי להוציא את מעי הפרה, שמע קול קורא: "אל תחתוך מהבטן, תחתוך מהצד! אל תחתוך מהבטן, תחתוך מהצד!" גם השוחט נבהל מאוד וחתך מן הצד, וכך הוציא לאט לאט את מעי הפרה וזרק אותם ברחוב.

עבר שם קבצן רעב. ראה מעיים טריים מונחים להם שם, ואמר לעצמו: "אלוהים שלח לי מציאה כשרה. אני אקח את המעיים הביתה ואעשה מהם ארוחה טעימה". הוא לקח את המעיים והניח אותם בתרמילו, שם את התרמיל על שכמו והלך שמח לדרכו. הוא הלך והלך והלך, ולפתע הוא חש שמישהו דוקר לו בגב. הוא לא ידע מה זה, התעלם מן הדבר והמשיך ללכת. וכך הלך והלך, ושוב – דקירה בגב. חשב לעצמו הקבצן: "מה זה יכול להיות? נדמה לי, שאין כל סיכה בתרמיל, רק מעיים רכים, אז מה יכול לדקור?" ושוב התעלם מן הדבר והלך הלאה. אולם ככל שהרחיק לכת התחזקו הדקירות יותר ויותר, עד שלא יכול היה לסבול עוד. הוא נעמד במקום ואמר לעצמו: "מה אני יכול לעשות כאן? לזרוק את המעיים? הרי זו עבירה, לא תהיה לי ארוחה. אבל אם אמשיך לשאת אותם, הרי אשאר ללא גב. זהו עסק ביש!" וכך עמד התלבט והתלבט, ולא ידע מה לעשות. לפתע שמע מישהו צועק: "זרוק אותם, זרוק אותם!" נבהל הקבצן מאוד וזרק את המעיים ברחוב. עמד והתבונן: מה פה יקרה? ואז ראה ילד קטן, שגודלו כגרגר שעועית, זוחל החוצה. הכיר אותו הקבצן מיד ואמר לו: "האם אתה הילד שנתן לי את הארוחה של אבא שלך?". ענה בעבועלע: "כן, זה אני". שאל אותו הקבצן: "אז איך הגעת הנה?" סיפר לו בעבועלע את כל הסיפור. אמר הקבצן: "טע, טע, טע – מה שיכול לקרות בעולם!" ואחר כך הוסיף הקבצן ושאל: "ולמה דקרת אותי בגבי?" התנצל בעבועלע: "כי פחדתי שאתה תאכל אותי יחד

עם הארוחה שלך". והקבצן חזר ואמר: "טע, טע, טע, מה שיכול לקרות בעולם!"
אחר כך הוא שאל את בעבעלע: "והביתה, אתה רוצה ללכת?" ענה לו בעבעלע:
"כן, אני רוצה ללכת הביתה".

הלכו שניהם הביתה. כאשר ראו אמא ואבא את בעבעלע, קראו שניהם בקול:
"בעבעלע, איפה היית?" סיפר להם בעבעלע את כל הסיפור.
[כאן תמה העלילה, וסיפור בעבעלע מסתיים בדקלום קצר]:

אַ הון מיט א האָן,
די מעשה הייבט זיך אָן;
אַ קאַץ מיט אַ מויז,
די מעשה לאַזט זיך אויס!

[ובתרגום עברי:]

תרנגולת עם תרנגול,
המעשה מתחיל;
חתול ועכבר,
המעשה נגמר!

השוואה בין הנוסחים

כבר מקריאה ראשונה ברור שהנוסח המתורגם מידיש הוא אויקוטיפ יהודי.¹⁷ הסיפור ביידיש דומה במסגרת העלילה לנוסח הבינלאומי: זוג ערירי "קיבל" ילד קטן במיוחד. הוא יוצא אל העולם הגדול, ניצל מסכנות ושב אל בית הוריו. אולם השינויים רבים. בגרסה הבינלאומית היווצרותו היא בגדר של נס, בלי הבהרה בזכות מי נוצר. ובנוסח ביידיש יש התרחשות דתית: התפילה לאלוהים נשאה פרי, ויותר מכך, כבר לפני לידתו הועמדו ההורים בניסיון לבדוק אם הם מאמינים ו"יהודים טובים" או לא. והם עמדו בניסיון, בחרו בילד קטנטן ויוצא דופן, דבר שעלול להקשות על חייהם ועל חיי ילדם, ובלבד שיוצא חלצם לא יגיע לשמד, חלילה. ובזכות זה, כנראה, הם קיבלו שכר. חייו של הילד לא היו קשים, הוא למד להסתדר היטב, דווקא בזכות מידותיו הקטנות, וההורים שבעו ממנו רוב נחת.

דמותו של אצבעוני בגרסה הבינלאומית אינה מוסרית בעליל. הוא משכנע את אביו למוכרו בעבור בצע כסף, בעוד הוא מתכנן (ואף מצליח) להימלט מהקונים שהפסידו כספם. הוא גם יזם שיתוף פעולה עם הגנבים שנקרו על דרכו. ואילו בסיפור על בעבעלע – קטע המכירה לשני האנשים אינו מופיע כלל. שאלה כזו של מכירת ילד על-ידי הוריו כלל לא עלתה על הפרק, וממילא אין כאן

תאוות בצע. במפגש עם הגנבים, לא הוא היוזם את הצטרפותו אליהם. להפך, דרכם כלל לא מצאה חן בעיניו, והוא הצטרף אליהם מחוסר ברירה. הם היו החזקים. ולפיכך אפילו חשש לומר להם מה שרצה לומר: אסור לגנוב!

בנוסח היהודי נוסף אירוע – פגישתו של בעבעלע עם הקבצן הרעב. אירוע זה מלמד על תכונותיו הנעלות של בעבעלע: הוא דואג לזולת, מרחם, עושה חסד עם נצרכים, ולשם כך מוותר אפילו על הארוחה שנועדה לאביו. ומשום כך, כמובן, הוא זכה לגמול. אותו עני שהאכיל, הוא שהצילו אחר-כך ממעי הפרה והוא שהביאו הביתה בשלום. וזה סופו של הסיפור, במקום הסוף עם הזאב הרע של הנוסח הבינלאומי. וכאן בפירוש מתבטא רעיון הגמול היהודי: מי שמקיים מצווה ונוהג כראוי, מקבל שכר. ועוד מוסר השכל ניתן למצוא פה: "שלח לחמך על פני המים...". ועוד לעניין זה: המספר העממי היהודי חש חובה להביא בפני שומעיו סיפור מוסרי וחינוכי, שהמסר שלו הוא: לא להתייאש. זוג עקר עשוי להפוך לזוג הורים. ואדם – אפילו כבר "נבלע" וחירותו נלקחה ממנו, תמיד יש לו סיכוי להינצל. אמנם הינצלותו של אצבעוני ממעי הפרה היא בזכות יוזמתו לקרוא בקול, אולם הסיפור על הקבצן שמצא אותו וגמל לו טובה תחת טובה מרמזת, כאמור לעיל, על רעיון הגמול. מי שטוב עם אלוהים ואדם – אלוהים גומל לו. ואולי המסר הסמוי כאן הוא, שהכל מכוון מ"למעלה", אך האדם אינו מודע לכך כאשר הוא בתוך האירועים עצמם. וזה מזכיר את סיפור יוסף הצדיק, שהגיע אל בור האסורים, ובסופו של דבר ניצל ונפגש עם אביו.

בתוך עלילת "בעבעלע" משתלבים יסודות יהודיים נוספים: בעת צרה קוראים קריאת "שמע", הולכים אל הרבי כדי להתייעץ, והפרה נשחטת על-ידי בעל-מקצוע – שוחט. ומובן שבנוסח זה הכומר לא מוזכר כלל.

בכל הנוסחים של הסיפור על יצור קטן זה יש יסודות קומיים. ההומור הוא הומור של מצבים בעיקר, שנוצר עקב מידותיו הקטנות של אצבעוני. כמו כן יש בסיפור התגשמות משאלה כמוסה של השומע (בעיקר אם הוא ילד קטן במידותיו ודל בניסיונו לעומת המבוגרים): להתגבר על החזק, הגדול והמנצח בדרך כלל. בנוסח בידיש נוספים אלמנטים קומיים עקב השינוי בעלילה. לדוגמה: הדקירות בגבו של הזקן, שאיננו מבין מה מקורן, והדבר "משגע" אותו. ויש גם יסודות קומיים לשוניים, שקשה לתרגמם לשפה אחרת.

ולעניין הרקע של הסיפורים: דארנטון (1993) טוען במאמרו, שבתשתית הסיפורים של האחים גרים ניתן לזהות אורח חיים של איכרים שאינם יודעי קרוא וכתוב, שחיו בצרפת לפני מאות שנים. הם חיו בכפרים, עבדו קשה, אכלו מזון פשוט (בשר היה מזון מותרות). בעיסוקיהם היו חוטבי עצים, רועים, שואבי

מים, טווי צמר או מקבצי נדבות. איכרים בעלי אסם בחצר. דארנטון מזכיר את העובדה שהסיפורים הועלו על הכתב לראשונה בידי שארל פרו הצרפתי ב-1697, ומשם עברו אל האחים גרים הגרמנים, והוא עורך השוואה בין הנוסחים הצרפתיים של סיפורי העם לבין הנוסחים הגרמניים. לדבריו, בנוסחים הצרפתיים הסיפורים הם ריאליסטיים, ארציים, מפולפלים, קומיים; בעוד שבנוסחים הגרמניים הסיפורים הם על-טבעיים, פואטיים, אקזוטיים, אלימים ועם תוספות מוסריות. בנוסחים הצרפתיים לומד האדם כיצד להסתדר בחיים, כיוון שהעולם מלא בנוכלים, יש צורך להיזהר מהם ולגבור עליהם בפקחיות ובערמומיות. מי שלא עושה כך הוא שוטה. הסיפורים הללו אינם מלמדים איך להיות מוסרי, אלא איך לא להיות שוטה. ובסלנג הישראלי: "לא לצאת פראיר".

נראה לי שסיפור אצבעוני בנוסחו הבינלאומי, למרות שהגיע אלינו באמצעות האחים גרים הגרמנים, יש בו אלמנטים המתאימים לנוסחי הסיפורים המקוריים, הצרפתיים. החברה המתוארת היא איכרית: הוריו של אצבעוני הם איכרים, האב עובד ביער בכריתת עצים, אצבעוני מתחבא במחילת עכברים בשדה ונקלע אל אסם ואל רפת. נוסף לכך, באופיו הוא פיקח, ערמומי, מתגבר על נוכלים. אין בנוסח הבינלאומי אלמנטים על-טבעיים (מלבד מידותיו הקטנות), וכן אין אלימות, אכזריות ומוסר השכל "חינוכי".

מוסר השכל כזה נמצא בסיפור "בעבעלע", והוא בהתאם לתפיסת העולם של היהדות. בהשוואה לנוסח הבינלאומי (באפיונו הצרפתי, כאמור), הרקע משתנה מעט: לא כתוב שהוריו של בעבעלע איכרים. אביו מוכר בשוק, אחד העיסוקים היהודיים ב"שטעטל" של מזרח אירופה. עד כאן הסיפור המלא על קורותיו של הנער הזעיר.

ביאליק ואצבעוני

ח"נ ביאליק השתמש בדמותו של הפעוט שגודלו כאצבע, אולם הפקיע את הדמות מן העלילה המוכרת. הוא שיבץ את הדמות בשני שירים. האחד בשם "אצבעוני", והשני בשם "קטינא כל-בו" (ראה ביבליוגרפיה). "אצבעוני" הוא דו-שיח בין שניים המתחיל במילים: "מי זה דופק על חלוני?" / "נער קטון אצבעוני!" / "נערי, זעירי, מה שמך? / מי אביך, מי אמך?" / "אין מולדת לי ושם, / אין לי אב ואין לי אם." / "ומאין תבוא, נער?" / "בא אני משוט ביער...".

ובהמשך מספר אצבעוני לדובר בשיר שהוא שותה טל מפרחים, רוכב על חרגול; וישן תחת פטרייה, כאשר קליפת אגוז משמשת לו כעריסה. בבוקר מעירה אותו קרן פז בנשיקה. וכשהדובר בשיר מבקש ממנו: "סורה, נערי, שב נא אתי, / שתה מכוס, / שבע מפת..."; אצבעוני מסרב, מבטיח שיבוא מחר, ורץ לו לדרכו.

"קטינא כל-בו" הוא שיר הומוריסטי, שיש בו אלמנטים של נונסנס. הדמות היא נער שגודלו כאצבע, שהוא אמן יוצר בכל מיני חומרים, ש"ידו בכול לו, מזל וברכה / רואה הוא בכל מלאכה". יש לו כלי עבודה שונים, ביניהם: יתד, מסמר, ו, מסרק פגום. קטינא הכין לעצמו מרכבת זהב קטנה, שארגזה הוא קליפת בצל זהבהבה, ומוטותיה – מחטי אורן. הוא רתם את המרכבה ונסע בה עם צרעה ושני זבובים; כאשר היתוש הוא הרכב, שמאיץ בסוסיו בשוט – שהוא חוט ומחט. קטינא בנה גם ספינה מקליפת אגוז חלולה, וספינתו שטה בתוך עריבה [גיגית], עוברת בין משברים ומבקעת דרך במצולה, ולבסוף מגיעה לחוף מבטחים.

שטרן (תשמ"ו [1]) התייחסה ל"קטינא כל-בו". היא עמדה על ההבדל בעיצוב הדמות: סיפור אצבעוני הבינלאומי הוא בעל אופי אוניברסלי, ובעייתו של אצבעוני היא בעייתו של הקטן, שחייב להילחם על זכויותיו, ובהתאם לכך הוא מתנהג בחברה. ואילו השיר הסיפורי "קטינא כל-בו" הוא, לדעתה, סיפור אלגוריה על קיומו הרוחני של עם ישראל, שנאבק על זהותו הרוחנית.

ואילו שמיר (1986) דנה בשיר של ביאליק "אצבעוני". היא אינה מזכירה את הסיפור הבינלאומי ועלילתו, ומתייחסת למקור אחר שבו השתמש ביאליק, לדבריה: שיר עממי ביידיש, שהוא שיר פיתוי. בשיר זה מפציר האוהב באהובתו לפתוח בפניו את דלתה, והיא מסרבת. לדעת שמיר, לקח ביאליק חומרים משיר פיתוי זה והפך אותם לשיר ילדים לכאורה. בשיר מפציר ילד משועמם בחבר זעיר, ממשי או פרי דמיונו, לבוא לביתו. החוקרת מוצאת בשירו של ביאליק יסודות ארוטיים מרוככים ומעודנים, וגם רמז לערירותו של ביאליק, שהיה חשוך בנים.

לסיכום: מצאנו בהשוואה בין הנוסח ביידיש לנוסח הבינלאומי של "אצבעוני", שהז'אנר השתנה ממעשייה בינלאומית לאויקוטיפ יהודי. הרקע שונה במעט, מבנה העלילה דומה במסגרתו: אכספוזיציה המציגה משפחה חמה ואוהבת, נדודים וסכנות של הבן, ולבסוף – שיבה לנקודת המוצא, אל משפחתו. אולם שינוי אירועים בתוך העלילה, ושינוי דמות (במקום זאב – קבצן רעב), גרמו לשינויים במסרים.

בסופו של דבר, למרות הייחוד של מעשייה זו, נשמר ב"בעבעלע" עיקר העלילה של הסיפור הבינלאומי. ביאליק, לעומת זאת, אימץ לעצמו רק את הדמות הזעירה, ושיבץ אותה בשני שירים, שהם לכאורה שירי ילדים, ולמעשה, לדעת החוקרות, יש בהם גם רבדים עמוקים למבוגרים.

נספח: עוד סיפורים על קטנטנים

אנדרסן כתב סיפור על "אצבעונית". להלן תוכנו בקיצור (על-פי הנוסח העברי – אנדרסן 1974):

אישה אחת קנתה ממכשפה גרגר שעורה, וזה הצמיח פרח יפה ובתוכו היתה ילדה קטנה, זערורית, גודלה כגודל אצבע. אצבעונית הושמה בעריסה עשויה קליפת אגוז. פעם חטפה אותה צפרדע, שהועידה אותה להיות כלה לבנה המכוער. היא שמה אותה בביצה על גדת נחל, והדגים בנחל הצילו את אצבעונית מן הצפרדע, והיא שטה לה על עלה בנחל. בהמשך עברה אצבעונית הרפתקאות שונות: חיפושית הביאה אותה ליער, ובו שהתה גלמודה במשך כל הקיץ והסתיו. בחורף המושלג הגיעה אצבעונית אל מחילה של עכברונית בשדה. זו אירחה אותה ותיכננה להשיאה לחולד. בינתיים נתקלה אצבעונית בסנונית קפואה, שאיחרה את מעופה אל ארצות החום. אצבעונית חיממה אותה וטיפלה בה במסירות. לאחר שהתאוששה, הצילה הסנונית את אצבעונית מן החולד, בעלה המיועד. היא הביאה אותה במעופה אל ארצות החום, ושם פגשה אצבעונית את מלך הפרחים שהתאהב בה, והיא הפכה למלכת הפרחים.

סיפור זה שונה לגמרי מן הסיפור של האחים גרים על אצבעוני. העלילה בסיפור זה ארוכה, יש בה תיאורי טבע רבים, הבעת רגשות ותפיסת עולם אופטימית, שמביעה קשר חיובי וחם בין הדמויות. (על ההבדל בין סיפורי אנדרסן לסיפורי גרים ראו: ארבל 1984). סיפור זה תורגם ליידיש והופיע בעיתון לילדים בשם "גריניקע ביימעלעך", שיצא לאור בוילנה.¹⁸ שם הסיפור ביידיש הוא "בויעלע" [בתרגום עברי: אגודלית]. הוא הודפס בשלושה המשכים בשנת 1915,¹⁹ ללא ציון שם המתרגם. מתוך השוואה לתרגום העברי הנזכר לעיל, ניתן להסיק שהמתרגם ליידיש, כמו המתרגם לעברית, לא ערך שינויים בעלילת הסיפור, והיה, כנראה, נאמן למקור.

סיפור אחר על יצור זעיר הוא סיפור שנכתב ביידיש בידי איציק קיפניס.²⁰ שם הסיפור הוא "אמעשהלע פון אַ הענדעלע – די גרייס ווי אַ מאַנדעלע"²¹ [בתרגום עברי: מעשייה על תרנגולון – גודלו כגודל גרגר פרג]. תמצית עלילתו היא: לסבא ולסבתא היה תרנגולון, שגודלו כגודל גרגר של פרג. יום אחד הגיע לביתם סוחר-מוכר, וביקש לקנות את התרנגולון. סבתא התנגדה, אך הסוחר-מוכר הצליח לשכנע את סבא למכור אותו תמורת כיס של אגוזים. התרנגולון הובא לביתו של הסוחר-מוכר. שם נקב התרנגולון חור קטן בחלון, ברח מבעד לחור וחזר אל ביתם של סבא וסבתא.

סיפור זה שונה לחלוטין מסיפור האחים גרים על אצבעוני, אך בשניהם יש מוטיב דומה: מישהו קטנטן, שנמכר על-ידי בן-משפחה, אך מצליח לברוח בזכות מידותיו הקטנות ולשוב לביתו. מוטיב זה, כנאמר לעיל, לא היה קיים ב"בעבעלע", סיפור אצבעוני המיוהד.

הערות

- 1 בחיפה מצוי ארכיון אסע", ארכיון הסיפור העממי בישראל, שנוסד ב-1955. ביוזמתו של החוקר דב נוי. יש בו כעשרים אלף סיפורים.
- 2 ראו נוי תשמ"ג עמ' 8-17; נוי תשנ"ה, 1994, עמ' ה.
- 3 על אכזריות בסיפורי עם ראו: שנהר תשמ"ב, עמ' 64-68; על אלימות במעשייה ראו: שטרן תשמ"ו [2].
- 4 מאפיינים של סיפורי העם, שראשיתם בסיפור בעל-פה, מתאימים למאפייני ספרות ילדים בגיל הרך, באשר ילדים אלה, בגילאי טרום-קריאה, הם צרכנים שומעים של הסיפורים. ועל כך ראו: שנהר תשמ"ב.
- 5 דוגמאות ראו: בר-און 1989; כהן א' תשנ"א 1990.
- 6 סקירה קצרה על תולדות חקר הפולקלור ראו: חזן-רוקם 1997.
- 7 על האסכולות השונות בחקר הסיפור העממי ראו: חזן-רוקם תשמ"ב; נוי תשנ"ה 1994.
- 8 "מוטיב" בסיפורי עם הוא יחידה עלילתית קצרה, החוזרת בסיפורי עם שונים ושזורה עם מוטיבים נוספים. דוגמה: אם חורגת המתנכלת לילדי בעלה; וכן ראו הערה 14 להלן.
- 9 לעיתים משתמשים במונח "אגדות" או "אגדות עם" בהתייחסות למה שהגדרנו לעיל כ"מעשיות". אפילו בתרגום העברי של ספרו של בטלהיים מצוין בכותר "אגדות", בעוד שכל הספר עוסק במעשיות.
- 10 המונח "אויקוטיפ" לקוח מעולם הצומח. על המונח ועל חוקר הפולקלור פון-סידוב, שהשתמש בו לראשונה ראו: חזן-רוקם תשמ"ב, עמ' 132-133.
- 11 בן-מרדכי 1983, עמ' 84-88.
- 12 המילה "כומר" מרמזת לחברה מסוימת, אולם הסיפור נשאר בגדר מעשייה. לעיתים יש יסודות בסיפור העם, אשר לכאורה מגדירים מרחבי מקום וזמן. אך למעשה הם סתמיים

- וכלליים בתוך הסיפור, ולא פוגעים באופי המעשייה, שהיא "אלמקום" ו"אלזמן" (נוי תשנ"ה 1994, עמ' ד).
- 13 י"ל כהן (1881-1937), יליד וילנה. ב-1904 הגיע לניו-יורק. היה חוקר פולקלור של יהדות מזרח אירופה. בשנות העשרים והשלושים רשם סיפורים מפי מהגרים יהודים, שהגיעו לאמריקה ממזרח אירופה. הוא אסף שירי עם, סיפורי עם וגם ביטויים, ופירסם את אוספיו בספרים. אחדים מספריו: יידישע פאלקסלידער מיט מעלאָדיען, ניו-יאָרק 1912. ומהדורה שנייה 1920; יידישע פאלקס-מעשיות, ניו-יאָרק – ווילנע 1931; דער ייד וועגן זיך און וועגן אַנדערע, אוסף ביטויים. (צפתמן 1998 עמ' 5; לעקסיקאָן 1961; "דער חבר" 73, מערץ 1937, ווילנע).
- 14 באכספוזיציה זו יש מוטיבים החוזרים במעשיות יהודיות נוספות. דוגמה: זוג חשוך ילדים, שניתנת לו אפשרות לבחור בבן עם מגבלה מסוימת או בבת שתשנה את דרכיה בגיל שלוש-עשרה. מוטיב זה מצוי גם בסיפור "מעשה ברב וברבנית" (א). בסיפור זה נדרשים ההורים להחליט אם הם רוצים בבן אשר בגיל שלוש-עשרה יתלה את עצמו, או בבת אשר בגיל שלוש-עשרה "תלך בדרכים רעות" (צפתמן 1998, עמ' 91).
- 15 הדו-שיח הוא אמצעי אופייני המופיע בסיפורי העם. אמצעי זה "מחיה" את הסיפור, באשר המספר משנה ומגוון את קולו. זהו אחד מחוקי אולריק.
- 16 המספר שלוש חוזר בצורות שונות בסיפור העממי. גם כחזרה על מילים, גם במבנה היצירה (חזרה על מצבים) וגם, לעיתים, כמספר בפני עצמו. כגון: מספר הדמויות, מרחקי זמן (3 ימים, 3 שעות) ומרחק. זה "חוק השילוש" בחוקי אולריק.
- 17 על שלבים בהפיכת מעשייה לאויקוטיפ יהודי ראו (בעקבות דב נוי): חזן-רוקם תשמ"ב, עמ' 137-133; יסיף תשמ"ה 1994.
- 18 דו-השבועון "גריניקע ביימעלעך" [בתרגום עברי: עצים ירקרקים] ראה אור בוויילנה בשנים 1914-1915, 1919-1922 בעריכת פאלק היילפערין, וב-1926-1939 בעריכת שלמה באַסטאַמסקי. [זהו אחד מכתבי-העת לילדים, שנחקרים במסגרת עבודת הדוקטורט שלי באוניברסיטה העברית – ע.ב.].
- 19 הסיפור בהמשכים פורסם בגיליונות אלה: גיליון 2, ינואר 1915, עמ' 33-40; גיליון 3, פברואר 1915, עמ' 77-84; גיליון 4, פברואר 1915, עמ' 99-105.
- 20 איציק קיפניס היה סופר, משורר, מעבד ומתרגם לילדים ולמבוגרים. נולד בחבל ווהלין ב-1896, נפטר בקייב ב-1974.
- 21 תודתי לפרופסור יחיאל שיינטוך מן החוג לידיש באוניברסיטה העברית בירושלים, שהפנה תשומת לבי לסיפור זה.

ביבליוגרפיה

- אנדרסן, ה"כ (1974), *אנדרסן מספר אגדות וספורים*, [לקט ותרגום: דב קמחי], תל-אביב.
 ארבל, ה' (1984), "אנדרסן והאחים גרים – שני קטבי תפיסת עולם", *מעגלי קריאה*, 10-11, עמ' 23-38.
 ביאליק, ח"נ (תשל"א), *שירים ופזמונות לילדים*, דביר, תל-אביב. "אצבעוני" עמ' ד-טז; "קטינא כל-בו" עמ' קמו-קנו.
 בטלהיים, ב' (תשמ"ז), *קסמן של אגדות*, תל-אביב.

- בן-מרדכי, א' (עורך), (1983), כל הספורים שאהבנו: 101 ספורי ילדים, ירושלים. עמ' 84-88.
 בר-און, ש' (אייר תשמ"ט, מאי 1989), "טיפול נפשי באמצעות אגדות", משקפיים, 6, עמ' 73-71.
- דארנטון, ר' (1984), "משמעותה של אמא אווזה", זמנים, 16, עמ' 4-19. [נמצא גם בתוך: ברוך, מ' (1993), ספרות ילדים: מקראה, המרכז לחינוך טכנולוגי, חולון, עמ' 212-230. [לקוח ממני, 16].
- חזן-רוקם, ג' (תשמ"ב), "חקר תהליכי התמורה בסיפור העממי" מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ג, עמ' 129-137.
- חזן-רוקם, ג' (1997), "על חקר התרבות העממית: הקדמה", תיאוריה וביקורת, 10, עמ' 5-13.
 יסיף, ע' (תשמ"ה), "הסיפור על 'האיש שלא נשבע מימיו': מאויקוטיפ יהודי לאויקוטיפ ישראלי", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ח, עמ' 7-32.
- יסיף, ע' (1994), סיפור העם העברי: תולדותיו, סוגיו ומשמעותו, ירושלים.
 כהן, א' (תשנ"א, 1990), סיפור הנפש: ביבליותרפיה הלכה למעשה, א ב, "אח" קרית-ביאליק.
 כהן, י"ל (1931), יידישע פאלקסמעשיות, ניו-יארק, ווילנע, זז' 16-20.
 לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, (1961), פערטער באַנד, זז' 316-320; (1981), אַכטער באַנד, זז' 191-195, ניו-יארק.
- נוי, ד' (תשמ"ג), צורות ותכנים בספרות העממית, ירושלים.
 נוי, ד' (תשנ"ה, 1994), "מבוא: מסה על אסופת המעשיות של האחים גרים", בתוך: האחים גרים: מעשיות: האוסף המלא, עמ' א-טז.
- קיפניס, א' (תשנ"ח, 1997), יידישע מעשהלעך: פאַר קליין און גרויס, ירושלים.
 צפתמן, ש' (עורכת), (1998), מעשיות קסם מפי יהודי מזרח אירופה, תל-אביב.
 שטרן, ד' (תשמ"ו), "גודלו אצבע ובכור-שטן – מחקר בקטינא כל-בו' לחיים נחמן ביאליק. מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, עמ' 67-88.
- שטרן, ד' (תשמ"ו), אלימות בעולם קסום, אוניברסיטת בר-אילן.
 שמיר, ז' (1986), שירים ופזמונות גם לילדים, פפירוס, תל-אביב, עמ' 45-51.
 שנהר, ע' (תשמ"ב), מסיפור עממי לסיפור ילדים, חיפה.
- שנהר, ע' (ספטמבר 1977), "אכזריות בסיפורי עם לילדים", מעגלי קריאה, 2, עמ' 5-14.
 Aarne, A. & Thompson, S. (1961), *The Types of the Folktale – A Classification and Bibliography*, Helsinki.
 Thompson, S. (1955-1958), *Motif-Index of Folk-Literature*, I-VI, Indiana.

נוסחאות נוספות של "אצבעוני" בעברית (רשימה חלקית)

- האחים גרים, (1994) מעשיות: האוסף המלא, תל-אביב. "אגודלי", עמ' 123-127. תרגום מגרמנית: שמעון לוי. ספרית פועלים.
- אגדות האחים גרים, (1993), הענק והחייט ועוד: 33 אגדות אחרות, מחברות לספרות. עמ' 32-22. תרגום מגרמנית: חנה לבנת.
- פניני גרים: מבחר אגדות וספורים. תרגום: יוסף רביקוב. הוצ' א' זלקוביץ. תל-אביב [ללא תאריך הוצאה]. עמ' 103-115.